

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 13

Дніпропетровськ
Ліра
2015

5. Книгарня М. К. Лозинської // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 1. – С. 15.
6. Лазебник В. И. «Своим существованием библиотека обязана господину Ульману...» / В. И. Лазебник // Обласна універсальна наукова бібліотека – інформаційно-ресурсний центр регіону: історичні аспекти і сучасність : матеріали обл. міжвід. наук.-практ. конф. – Д., 2006. – С. 28–33.
7. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині / Д. Лисиченко // Бібліол. вісті. – 1930. – № 2. – С. 57 – 69.
8. Машуков В. Воспоминания об Екатеринославе за последние 23 года его существования (1887–1910 гг.) / В. Машуков. – Екатеринослав, 1910.
9. Огієнко І. Історія українського друкарства / І. Огієнко; упоряд. М. Тимошик. – К., 2007.
10. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. / под ред. Я. Г. Гололобова. – Екатеринослав, 1894.
11. Приднепровье : календарь-ежегодник / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1910.
12. ПФА РАН. – Ф. 158. Материалы по истории народных библиотек городов и земств России, собранные библиотекарем Вольтером, 1902 г. – Оп. 4, спр. 27. Екатеринославская губерния, [140 арк.].
13. Тимошик М. Історія видавничої справи / М. Тимошик. – К., 2003.
14. Шаг за шагом: избранные книги из библиотеки средней школы. – Екатеринослав, 1904.
15. Шатров М. Город на трех холмах / М. Шатров. – Днепропетровск, 1969.
16. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. XXIIа. – СПб., 1897.

Надійшла до редколегії 30.04.2015

УДК 502.8:39(477.54)«1920/1930»

І. В. Чернікова

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА ХАРКІВЩИНІ У 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Розкрито діяльність пам'яткоохоронних державних та громадських установ, основні напрями та форми їх роботи зі збереження пам'яток козацької доби. Простежено залежність стану охорони пам'яток історії та культури від тогочасних політичних факторів.

Ключові слова: культурна спадщина, громадськість, пам'ятки історії та культури, Харківщина.

© І. В. Чернікова, 2015

И. В. Черникова

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

ИЗУЧЕНИЕ И СОХРАНЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ КОЗАЦКОЙ ЭПОХИ НА ХАРЬКОВЩИНЕ В 1920-х – В НАЧАЛЕ 1930-х гг.

Раскрывается деятельность государственных и общественных памятникоохранных учреждений, основные направления и формы их работы по сохранению памятников козацкой эпохи. Прослеживается зависимость состояния охраны памятников истории и культуры от политических факторов того времени.

Ключевые слова: культурное наследие, общественность, памятники истории и культуры, Харьковщина.

I. V. Chernikova

G. S. Skovoroda Kharkiv national pedagogical University

LEARNING AND SAVING HISTORICAL HERITAGE OF THE COSSACK'S ERA IN 1920' – EARLY 1930's

This abstract reveals the activity of state and public institutions which protects historical monuments of 1920's to early 1930's. The main directions and forms of their work are to save the cultural heritage of the Cossack times which one may gather from analyzing the activity of the All-Ukrainian society and their protection of the monuments of history and art. We can consider achieving social regional inspectorates for protection of the monuments of culture and nature. This governmental and public conservation of monuments of history and culture reveals the numerous examples of enthusiasm from the public to save the cultural heritage in the region. It also helps one to observe the dependence of the state historic preservation of the political factors at that time.

Key words: cultural heritage, public, monuments of history and culture, Kharkiv's region.

Актуальність теми. Харківщина – край з давніми і усталеними пам'яткоохоронними традиціями. Значна втрата пам'яток краю під час національно-визвольних змагань українського народу, жажливий стан уцілілих нерухомих пам'яток суттєво вплинули на свідомість місцевої наукової інтелігенції та громадськості, спонукали до популяризації ідеї збереження культурної спадщини у 1920-х – на початку 1930-х рр.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблема збереження культурної спадщини козацької доби набуває особливої актуальності в контексті пам'яткоохоронної діяльності держави. Аналіз тогочасних подій, узагальнення позитивної практики

пам'яткоохоронців надає взірцевий приклад сучасним ентузіастам зі збереження пам'яток.

Мета – дослідити діяльність громадських та державних організацій Харківщини 1920-х – початку 1930-х рр. щодо вивчення та збереження пам'яток козацької доби.

Стан наукової розробки теми. Надзвичайно цінними є дослідження В. А. Акуленка [1–2], В. В. Вечерського [3–5], В. О. Горбика [6–7], С. З. Заремби [11], С. І. Кота [18–20], О. О. Нестулі [22–24].

З початку 1920 р. активно розпочався процес заснування пам'яткоохоронних громадських установ. Активізація національного відродження спричинила відновлення і поширення потужного пам'яткоохоронного руху на чолі з видатними науковцями краю.

Слід зазначити, що в умовах повоєнного відродження краю перед пам'яткоохоронцями постало масштабне та нелегке завдання, яке потребувало переосмислення набутого досвіду дореволюційними пам'яткоохоронцями, консолідації всіх можливих зусиль, знань, умінь та навичок, перетворення маси збіднілого, розлюченого військовою населення на згуртовану довкола ідей збереження історико-культурної спадщини громадськість. Дореволюційний досвід указував на виняткове значення участі в пам'яткоохоронній роботі вчених, творчих працівників, представників громадськості, студентської та учнівської молоді. У цьому контексті засновниками харківської пам'яткоохоронної школи, лідерами руху зі збереження пам'яток регіону у 20-ті рр. ХХ ст. стали представники наукової інтелігенції, які відіграли організаційну та координаційну роль.

Усі пам'яткоохоронні установи 20–30-х рр. ХХ ст. умовно можна поділити на дві групи: громадські та державні. Перші розглядаються нами як об'єднання громадян, утворені з метою виявлення, дослідження, збереження пам'яток історії та культури, популяризації ідеї збереження культурної спадщини серед населення. Проте тогочасні державні установи зі збереження культурної спадщини, музеї в основу своєї діяльності поклали ідентичні пам'яткоохоронні та пропагандистські завдання. До того ж наукова інтелігенція, представники свідомої громадськості в зазначений період одночасно були діячами державних пам'яткоохоронних установ, музеїв та активістами низки громадських осередків з охорони пам'яток.

У свою чергу, громадські пам'яткоохоронні осередки звітували відповідним державним установам, що свідчить про глибокий взаємозв'язок цих інституцій. Усе це значно ускладнює можливість поділу установ на громадські та державні. Але не викликає сумніву той факт, що становлення та розвиток пам'яткоохоронного руху в цілому були обумовлені саме таким співіснуванням та співробітництвом громадських осередків з державними установами.

Діяльність пам'яткоохоронних громадських установ відзначалася різноманітністю форм і методів ще до часів національно-визвольних змагань, але нові умови давали можливість більш плідно впроваджувати у життя заходи, присвячені головній меті існування цих установ – охороні, вивченню та популяризації культурної спадщини Харківщини. Пам'яткоохоронні проблеми завжди перебували в полі зору різноманітних громадських осередків – наукових, краєзнавчих, пам'яткоохоронних товариств. Співпраця з відповідними державними пам'яткоохоронними інституціями, залучення до своїх лав фахівців, представників наукової і творчої інтелігенції дозволяли втілювати в життя заплановані заходи з охорони пам'яток історії та культури.

Завідувач архітектурно-монументальної секції Харківського Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини (ГУБКОПМІСу) С. А. Таранушенко на початку 1920 р. у доповідній записці констатував факт повної недослідженості архітектурно-монументальних пам'яток Вовчанського повіту [14, арк. 11]. Ця ситуація незабаром почала змінюватися на краще завдяки активній позиції громадськості щодо збереження культурної спадщини повіту. Детально вивчалися пам'ятки й так званого монументального будівництва. У січні 1920 р. було розпочате різнопланове дослідження Харківського Покровського собору, результати якого ретельно фіксувалися у вигляді обмірів, креслення, планів, фотографій, замальовок тощо [21, с. 229].

Логічним завершенням цих досліджень стало опублікування в 1923 р. монографії С. А. Таранушенка «Покровський собор у Харкові» [26]. Крім цього, улітку 1920 р. були обміряні ще 17 монументальних архітектурних пам'яток XVIII ст. різних округів Слобожанщини, досліджені всі пам'ятки ампіру м. Харкова [27, арк. 37 зв.]. За результатами наукових досліджень навесні 1921 р. в актовій залі університету відбулася звітна виставка «Старий Харків та Слобожанщина в будівництві» [13, арк. 3].

За цим напрямом робота Музею українського мистецтва продовжувалася й у наступні роки його діяльності. Протягом 1921–1923 рр. співробітники установи комплексно дослідили 13 дерев'яних церков Харківської губернії [22, с. 108]. А до 1924 р. музей організував уже 10 експедицій, які не обмежувалися територією Харківщини. Ці експедиції мали низку завдань: поповнення музейних експозицій, виявлення та реєстрація пам'яток, установлення зв'язків з периферією та залучення нових кадрів кореспондентів до співпраці [17, арк. 5].

У 1922–1923 рр. співробітники музею провели розвідки по церквах міста Харкова з метою вилучення матеріалів для бібліотеки музею. Так, лише з Покровського монастиря було врятовано понад 150 цінних стародруків, вивчено зміст архіву [27, арк. 98, 98 зв.]. Згід-

но зі звітом про дослідження за 1928–1929 рр., проф. С. Таранушенко приділяв першочергову увагу вивченню дерев'яної монументальної архітектури. Були виміряні й сфотографовані дерев'яна Миколаївська церква в с. Вільшани Харківського округу (1753 р.), мурована Покровська церква (1769 р.), Новомосковський собор (1773–1775 рр.), церква Покрови м. Зінькова на Полтавщині. У м. Суми досліджувалися Покровська та Миколаївська церкви. Усього були зібрані виміри 13 дерев'яних та трьох мурованих церков [16, арк.1–3]. Сьогодні цінність цих креслень та фотографій безперечна.

Завдяки експедиціям лише протягом 1922–1927 рр. співробітники Музею українського мистецтва придбали 4 тис. експонатів. Про різноманітність зібраних пам'яток свідчать назви відділів музею, що розгорнули свою діяльність через 2 роки заснування установи: тканина, кераміка, вишиванка, різьба по дереву, мальований посуд, народне золотарство й ковалство, гутні вироби, писанки, народні архітектурні розписи, килими, кераміка. Відділ живопису містив систематично підібрану збірку ікон і портретів XVI–XIX ст. зі Слобожанщини й Волині. З найвизначніших пам'яток музею зберігав ікону Миколая з Мілецького монастиря роботи Григорія Босіковича, роботи Федоски Самборця (XVI ст.); частини іконостасів зі Слобожанщини (с. Дворічний Кут, с. Бездрик, м. Охтирка). У бібліотеці музею налічувалося понад 1200 стародруків XIV–XVIII ст. [17, арк. 5–7].

Логічним підсумком наукових експедицій ставали звіти, які друкували в періодичних виданнях, розрахованих на широке коло читачів: «Червоний шлях», «Хроніка археології та мистецтва» тощо [12]. Сторінки цих видань ставали засобом пропаганди ідеї збереження культурної спадщини серед населення, популяризації вивчення пам'яток історії та культури Харківщини. До того ж, широкі кола громадськості мали можливість ознайомитися з результатами діяльності музейної установи, її пам'яткоохоронною практикою.

У цілому, активність громадськості в 1920-ті рр. була надзвичайно високою. У с. Ольшани у 1925 р. був заснований осередок «Кразнавство», при якому існували історико-археологічна секція та історико-археологічний відділ місцевого музею. Власними силами члени осередку здійснили дослідження місцевих церковних та державних установ, у результаті чого були виявлені архівні матеріали, ікони, церковне начиння та інші рухомі пам'ятки. Бюро осередку звернулося з клопотанням до Харківського Окрліквідкому з метою отримання дозволу на вилучення перелічених пам'яток усього Ольшанського району та їх перевезення в районний музей-бібліотеку [8, арк. 316].

Значний інтерес становить протокол № 3 загального зібрання Всеукраїнського товариства з охорони пам'яток старовини й мисте-

цтва від 11 травня 1927 р. На цьому засіданні були присутні не лише співробітники установи, зацікавлені в пам'яткоохоронній справі, але й авторитетні вчені, пам'яткоохоронці та музеєзнавці Харківщини: проф. О. Веретенников, В. Дубровський, Р. Даньковська, О. Нікольська, проф. Ю. Падалка та інші. Учасники зібрання заслухали доповіді фахівців пам'яткоохоронної справи щодо визначення мети та форм діяльності Товариства [28, арк. 159, 161].

Одноголосно були ухвалені такі цілі діяльності Товариства: організація широкої радянської громадськості у справі захисту і збереження пам'яток старовини й мистецтва, які мають художнє, соціальне, етнографічне та історичне значення; вивчення пам'яток мистецтва й старовини та ознайомлення з ними, їхнім значенням широких робітничих мас міста й села; сприяння засвоєнню найбільш цінного та прийняттого культурного минулого України; активне сприяння Народному комісаріату освіти (НКО) та іншим державним органам у здійсненні завдань з охорони пам'яток культури [28, арк. 159].

Також оговорювалися конкретні пам'яткоохоронні заходи, які повинні були увійти до кола діяльності Товариства. Серед них: збір матеріалів про всі пам'ятки мистецтва й старовини на території УСРР; прийняття відповідних мір з їх виявлення та реєстрації; охорона пам'яток від стихійних лих та недбале використання власними силами та через відповідні державні установи; проведення за ініціативою Товариства реставрації та відновлення найбільш цінних пам'яток за допомогою державних органів влади; широка популяризація пам'яток мистецтва й старовини, ідеї їх збереження серед широких мас населення через організацію публічних читань, лекцій, екскурсій, гуртків при клубах, школах тощо; проведення дослідницьких робіт з вивчення пам'яток із залученням членів Товариства та фахівців цієї галузі; участь у художніх журі, надання експертиз по предметах старовини й мистецтва; догляд за станом, плануванням будівництва окремих будівель; організація музеїв і сховищ предметів старовини, придбання пам'яток з метою їх пожертвування в державні музеї і сховища; установлення зв'язку з місцевими і центральними органами НКО та ін. державними установами з метою співробітництва в межах існуючих законоположень; виконання доручень державних пам'яткоохоронних органів; внесення своїх пропозицій органам влади щодо охорони пам'яток; видання періодичних та епізодичних наукових праць із наукової та дослідницької діяльності Товариства з метою висвітлення його праці; співробітництво з іншими громадськими осередками аналогічного змісту на території УСРР та поза нею [28, арк. 159–161]. Перелічені цілі та завдання Товариства було покладено в основу його Статуту.

Свою діяльність розпочали також окружні (Полтавська, Харківська, Луганська, Роменська) та місцеві комісії (Лебединська, Охтир-

ська, Прилуцька та Вовчанська) [15, арк. 4]. Першорядні заходи крайових комісій були спрямовані на залучення до охорони пам'яток місцевих органів влади – Окружних виконавчих комітетів (ОВК) і районних виконавчих комітетів (РВК). Позитивні наслідки такої співпраці з Роменським, Конотопським, Лубенським та іншими комітетами Харківського округу відзначив головний інспектор охорони пам'яток культури Укрнауки Народного комісаріату освіти УСРР В. В. Дубровський у 1926 р. [29, арк. 116].

Поряд з тим ефективною виявилася співпраця пам'яткоохоронців із органами місцевої влади: саме за сприяння Президії Харківського ОВК планувалося організувати в 1929 р. товариство «Старий Харків». Окружній інспектурі Наросвіти навіть було доручено терміново розробити проекти організації товариства. На жаль, цей задум не був реалізований через брак коштів та фахівців [29, арк. 111].

Позитивне ставлення місцевої влади до збереження культурної спадщини, практичне здійснення пам'яткоохоронних заходів значно сприяли розгортанню пам'яткоохоронного руху. Так, Постановою Президії Харківського Окрвиконкому XI скликання від 23 січня 1928 р. на підставі доповідної записки Окружного інженера були засновані громадські районні інспектури у справах охорони пам'яток культури при Окружній комісії з охорони пам'яток культури й природи. При Управлінні Окружного інженера затвердили склад художньо-архітектурної комісії, представлений передусім науковою інтелігенцією, яка складала своєрідне ядро організації. Серед членів Комісії було чимало професорів, архітекторів, інженерів, художників, зокрема академік архітектури О. М. Бекетов, проф. О. Г. Молокін, проф. Д. С. Черкес, Окружний інженер Б. Г. Перетяткович.

Метою заснування зазначеної Комісії стала необхідність художньо-архітектурного контролю по лінії технічно-адміністративного догляду за архітектурними пам'ятками. Головою Комісії обрали Окружного інженера Б. Г. Перетятковича. Як допоміжний апарат для виконання завдань Комісії були створені добровільні районні інспектури – «технічний апарат суспільства для сприяння роботі», позбавлені будь-якої адміністративної діяльності [10, арк. 9–10]. Офіційно вони перебували під керівництвом Окружного інженера.

«Положення про інспектури з охорони художніх цінностей» визначало головні завдання її членів: виявлення культурних цінностей у м. Харкові, зокрема в межах району, на який поширюється діяльність інспектури; догляд за їхньою схоронністю; виявлення плакатів та вивісок, які спотворюють зовнішній вигляд пам'яток, їх знищення; сприяння благоустрою міста та покращенню художнього вигляду його районів [9, арк. 32–32 зв.]. До відання інспектур належали

пам'ятники, старовинні будівлі історичної або архітектурної цінності, будинки, пов'язані з історичними подіями в житті столиці і її округи, пам'ятки природи.

Інспектури передбачали обов'язковий особовий склад: Президіум, так зване «робоче ядро» та «змагальників». До Президії входили Голова та завідувач інспектури, секретар, представники Міської ради від кожного району та представник охорони рослин району. «Робоче ядро», у свою чергу, складалося з осіб, які добровільно давали згоду на регулярну роботу в інспектурі на громадських засадах. «Змагальниками» ставали особи, які не мали можливості регулярно працювати в інспектурі, віддаючи їй свій вільний час. До того ж, штати «робочого ядра» та «змагальників» формувалися через прийом добровільних заяв Окружним інженером, на основі яких кандидатури затверджувалися. Кожний член інспектури отримував спеціальний значок, право оформлення спеціальним протоколом на місці певних порушень пам'яткоохоронного законодавства та відповідно звернення у районну міліцію за наявності посвідчення. З метою обміну досвідом та ініціативами, виявлення результатів діяльності Окружний інженер періодично збирав загальне засідання всіх районних інспектур. Саме на таких засіданнях ентузіасти руху отримували особисті завдання [9, арк. 32 зв.–33].

Характерним є той факт, що діяльність восьми заснованих громадських районних інспектур (за кількістю районів міста Харкова) зовсім не фінансувалася, тримаючись лише на ентузіазмі учасників. Зважаючи на це, Окружна народна освіта проводила вистави та вечори з передачею отриманих грошей Окружній комісії. Навіть було розпочато клопотання Окружного інженера перед Президією Харківського Окрвиконкому про звільнення від театрального податку вистав та вечорів, що проводилися з метою залучення коштів на справу охорони пам'яток старовини. На жаль, ця ідея не знайшла підтримки [10, арк. 124, 131].

Невдовзі подібні громадські організації з вивчення, охорони та популяризації пам'яток історії та культури з'являлися в різних районах Харківщини (Куп'янському, Ізюмському, Богодухівському), але їхня діяльність на той час не набула централізації, велась розрізнено, стихійно, без єдиного плану. Незважаючи на це, громадські установи стали центрами пам'яткоохоронного руху Харківщини на місцях. Наведені проблеми пам'яткоохоронців 1920-х рр. залишаються актуальними і на сучасному етапі розвитку суспільства, коли пам'яткоохоронна справа все більше залежить від ініціативи громадськості, її свідомості, освіченості та культурного виховання.

Із надзвичайно великим ентузіазмом місцеві жителів захищали церкви та монастирі від руйнувань та перетворень. Зусилля, які

були докладені громадськістю для врятування Харківського Троїцького жіночого монастиря, свідчать про активну позицію населення у цій справі. У 1924 р. на території монастиря розмістили дитячий будинок. Мешканці не супротивилися цьому гуманному використанню пам'ятки, але коли сталося питання про розібрання церкви монастиря, громадськість зреагувала швидко. Місцеве населення зібрало та передало завідувачці дитмістечка 25 тис. крб, яких вистачило б на будівництво нового дитячого будинку. На жаль, позиція громадськості не врятувала церкву, і на її місці з монастирської цегли були збудовані стайні та свинарня [25, с. 1, 5].

Отже, зусилля громадських установ Харківщини протягом 1920-х–першої половини 1930-х рр. були зосереджені насамперед у сфері розбудови національної системи пам'яткоохоронної справи та підвищення громадської свідомості зі збереження культурної спадщини. Заснування громадських осередків доповнювалося розгортанням пам'яткоохоронного руху у губернському та повітових містах, розбудовою музейної мережі.

У цілому перша половина 1920-х рр. була сприятливою для відродження та заснування громадських пам'яткоохоронних установ Харківщини, що підтвердилося їх динамічно зростаючою кількістю. З одного боку, структурна організація установ виявилася практично взірцевою на той час. Їх діяльність вийшла на якісно новий рівень: крім традиційних теоретичних заходів (виявлення, реєстрація, опис та фотографування пам'яток), здійснювалися масштабні заходи з практичної охорони та використання пам'яток.

У нових умовах радянської влади структура товариств удосконалилася, стала розгалуженою, широкою за соціальним статусом її представників. Але з іншого боку, незважаючи на позитивні зміни, питання фінансування не було вирішено однозначно. Переважали труднощі, пов'язані з дефіцитом коштів, викликані економічною кризою повоєнного часу та «залишковим» методом їхнього розподілу. Нестача фахівців пам'яткоохоронної справи, відсутність загального плану дій всіх громадських осередків Харківщини, їхнє існування без централізації, низький рівень обміну досвідом у мережі товариств обмежували дії громадськості. Але вирішальним фактором ефективності громадських установ з вивчення та збереження культурної спадщини у 1920-ті рр. стала їх підтримка радянською владою на хвилі українізації, співпраця з музеями, залучення провідних фахівців.

Перспективи подальших розвідок полягають у вивченні діяльності музейних установ Харківщини зі збереження культурної спадщини краю у 1920-ті рр.

Бібліографічні посилання

1. Акуленко В. І. Злочин проти пам'яті / В. І. Акуленко. – К., 1991.
2. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / В. І. Акуленко. – К., 1991.
3. Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: формування, дослідження, охорона / В. В. Вечерський. – К., 2001.
4. Вечерський В. В. Українська спадщина: Історико-культурне ессе / В. В. Вечерський. – К., 2004.
5. Вечерський В. В. Втрачені святині / В. В. Вечерський. – К., 2004.
6. Горбик В. О. Пам'ятки України: Проблеми збереження і дослідження / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, П. І. Скрипник. – К., 1994.
7. Горбик В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 143–151.
8. Державний архів Харківської області. – Ф. Р – 845: Харківський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрвиконком), м. Харків (1923–1930), оп. 2, спр. 285.
9. Державний архів Харківської області. – Ф. Р – 845, оп. 2, спр. 457.
10. Державний архів Харківської області. – Ф. Р – 845, оп. 3, спр. 3405.
11. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К., 1995.
12. Звітна за 1924 р. виставка музею Українського мистецтва // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 214–215.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. (далі – ІР НБУ. ВР). – Ф. 278: Особовий фонд Стефана Андрійовича Таранушенка (1916–1976 рр.), спр. 274.
14. ІР НБУ. ВР. – Ф. 278, спр. 1354.
15. ІР НБУ. ВР. – Ф. 278, спр. 1370.
16. ІР НБУ. ВР. – Ф. 278, спр. 1372.
17. ІР НБУ. ВР. – Ф. 278, спр. 6248.
18. Кот С. Як поверталися наші клейноди. З історії правового врегулювання проблеми українських культурних цінностей в Росії / С. Кот // Хроніка-2000. – 1998. – № 27–28. – С. 603–625.
19. Кот С. І. З історії повернення українських культурних цінностей з Росії / С. Кот // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 376–391.
20. Кот С. Шукаючи втрачені клейноди у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва / С. Кот // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – Ч. 2. – С. 87–111.
21. Музей Українського мистецтва (З нагоди відчитної за 1923 р. виставки) // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 228–230.
22. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. 1. : 1917 р. – середина 20-х років / О. О. Нестуля. – К., 1995.
23. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. 2 : Кінець 20-х – 1941 рр. / О. О. Нестуля. – К., 1995.
24. Нестуля О. О. Охорона культових пам'яток в Українській державі / О. О. Нестуля // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К., 1996. – С. 132–155.
25. Слободянюк Е. «Храм – на свинарник! Монастирі України: історія нищення (Розділ з історії СРСР)» / Е. Слободянюк // Україна. – 1994. – № 23–24. – С. 1, 5.

26. *Таранушенко С. А.* Покровський собор у Харкові / С. Таранушенко. – Харків, 1923.

27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1: Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК), м. Харків (20 травня 1920 р. – 3 березня 1935 р.), оп. 2, спр. 469.

28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166: Народний Комісаріат освіти УСРР, м. Харків, м. Київ (1918–1941), оп. 3, спр. 127.

29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 6, спр. 9398.

Надійшла до редколегії 12.02.2015